

Kubayev Ma'ruf Qosim o'g'li,

O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi tayanch
doktoranti, Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
katta o'qituvchisi

Turdiboyeva Dono Kamol qizi,

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti magistranti

O'SMIRLARDA AUTODESTRUKTIV XULQ-ATVORNING YUZGA KELISH TENDENTSIYALARI TAHLILI

UO'K: 159.9

[HTTPS://DOI.ORG/10.34920/SO/VOL_2025_ISSUE_4_5](https://doi.org/10.34920/so/vol_2025_issue_4_5)

KUBAYEV M.Q-O', TURDIBOYEVA D.K-Q. O'SMIRLARDA AUTODESTRUKTIV XULQ- ATVORNING YUZGA KELISH TENDENTSIYALARI TAHLILI

Ushbu maqolada yuqori sinf o'quvchilarida o'z-o'ziga zarar yetkazishga qaratilgan xulq-atvorining nazariy tahlillari hamda o'ziga xos xususiyatlari yoritib o'tilgan.

Tayanch so'z va tushunchalar: o'z-o'ziga zarar yetkazishga qaratilgan xulq-atvor, autodestruktiv xatti-harakatlarni motivlari, o'z joniga qasd qilishga bo'lgan urinishlar.

КУБАЕВ М.К-У., ТУРДИБОЕВА Д.К-К. АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИЙ ВОЗНИКНОВЕНИЯ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

В статье представлена теоретическая аналитика аутодеструктивного поведения у старшеклассников, освещены его характерные особенности.

Ключевые слова и понятия: аутодеструктивное поведение, мотивация аутодеструктивных действий, попытки суицида.

KUBAYEV M.Q-O, TURDIBOYEVA D.K-K. ANALYSIS OF TRENDS IN THE EMERGENCE OF AUTODESTRUCTIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

This article provides a theoretical analysis of self-destructive behavior in high school students, highlighting its distinctive characteristics.

Key words and concepts: self-destructive behavior, motivations of autodestructive actions, suicide attempts.

Kirish.

O'z-o'ziga zarar yetkazishga qaratilgan xulq-atvorining ayrim elementlarini insonda juda erta yoshda kuzatish mumkin. Go'dak o'zini tirnab olishi, keyinchalik tishlash yoki chimchilash kabi harakatlarni amalga oshirishda bu narsa yaqqol namoyon bo'ladi. Lekin bu harakatlarni ongli va maqsadga yo'naltirilgan deb hisoblab bo'lmaydi. Aksariyat hollarda, bu tashqi dunyo bilan o'zaro aloqada bo'lish va uni bilib olish ehtiyoji (qo'llar yetadigan barcha narsalarni ushlash va o'rganishga intilish) yoki ehtiyojlarining qondirilmasligi natijasida yuzaga keladigan instinktiv faollik bo'lib, u muayyan turtkilarga javob berishning boshqa alternativ usuli bo'lmaganida yuzaga chiqadigan motor-affektiv qo'zg'alish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, bola ichki va tashqi olamni farqlay olmaydi, natijada uning harakatlari nafaqat o'ziga, balki atrofdagilarga ham zarar yetkazishi mumkin¹.

Tadqiqotning maqsadi yuqori sinf o'quvchilarida yuzaga keladigan autodestruktiv xulq-atvor xususiyatlari, xatti-harakat motivlari hamda o'z-o'ziga zarar yetkazishga undovchi ta'sirlarni ilmiy tarzda tahlil etishdan iborat.

Tadqiqotning obyekti o'smirlik davridagi shaxsning psixik rivojlanish jarayoni hisoblanadi.

Tadqiqotning predmeti esa o'smirlarda autodestruktiv (o'z-o'ziga zarar yetkazuvchi) xulq-atvorning namoyon bo'lish shakllari, psixologik omillari va rivojlanish tendensiyalari.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Yosh o'tishi bilan tajovuzkorlik tobora ijtimoiy tus ola boshlaydi. I.A. Furmanovning ta'kidlashicha², uning namoyon bo'lishi kattalarning, birinchi navbatda ota-onalarning, bola tajovuzkor harakatlariga bergan munosabati bilan chambarchas bog'liq. Ushbu yoshda tajovuzkorlik va autoagressiyaning namoyon bo'lishi o'zlashtirish va tarbiya jarayonlari bilan uzviy bog'langan. Bola juda erta yoshdan boshlab

ayrim harakatlar og'riq keltirishi mumkinligini anglay boshlaydi va ularni iloji boricha chetlab o'tishga harakat qiladi. Bolalik davrida o'z-o'ziga zarar yetkazish holatlari ko'pincha baxtsiz hodisalar sifatida baholanadi. Masalan, bolalar derazadan qulab tushishi, o'z ustiga qaynoq suv to'kib olishi, o'tkir buyumlardan jarohatlanishi yoki dori vositalaridan zaharlanishi mumkin. Odatda, bola o'z harakatlarining oqibatlarini to'liq anglamaydi yoki taqiqlarning jiddiyligini tushunmaydi. Aynan shu sababli, bolalar orasidagi ko'plab o'z joniga qasd qilish holatlari baxtsiz hodisalar toifasiga kiradi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bola o'lim tushunchasini kattalar singari anglashga qodir bo'ladigan eng erta yosh taxminan 11 yoshdan boshlanadi.

Tadqiqotchi M.Bernard autodestruktiv xatti-harakatlarni motivlarni chuqur tahlil etib, bu orqali ularning yuzaga kelish shart-sharoitlarini yoritib bergan³. Uning ta'kidlashicha, bolalik davrida autodestruktiv xulq-atvor turli motivlarga ega bo'lishi mumkin. Birinchidan, bu tashqi tajovuzning ichki yo'nalishga o'zgartirilishi natijasida yuzaga keladigan o'z-o'zini yemiruvchi harakatlardir. Bola sevikli ota-onasi yoki boshqa kattalarga nisbatan tajovuzkorlikni ifoda eta olmaganda, o'ziga zarar yetkazishi mumkin. Ikkinchidan, bu xulq-atvor o'z-o'zini tartibga solish (avtoregulyatsiya) vositasi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, bola stress va ichki zo'riqishni barmoq so'rish, tirnoqlarni tishlash, soch yulish kabi harakatlar orqali kamaytirishga harakat qiladi. Odatda, bunday xatti-harakatlar yetarlicha ongli ravishda amalga oshirilmaydi, shuning uchun ularni taqiqlar va tushuntirishlar orqali bartaraf etish qiyin bo'ladi.

Ushbu yosh guruhida o'z joniga qasd qilish holatlarining ko'payishiga hamda muammoning dolzarblashiga olib kelgan omillardan biri – ijtimoiy tarmoqlarda o'quvchilarni «yollash» bilan shug'ullanadigan «o'lim guruhlari»ning paydo bo'lishidir. Biroq, bu faqat bitta omil bo'lib, o'z joniga qasd qilish xavfini oshiruvchi boshqa muhim omillar ham mavjud.

Bular orasida ijtimoiy-demografik omillar (jins, yosh, oilaviy vaziyat, moddiy qiyinchiliklar), tibbiy-psixologik omillar (somatik va ruhiy

¹ Хиллман Дж. Самоубийство и душа / Дж. Хиллман. – М.: Когито-Центр, 2004. – 272 с.

² Фурманов И.А. Личностные особенности и переживание насилия со стороны сверстников как факторы суицидального риска у подростков [Электронный ресурс] / И.А. Фурманов, В.Е. Купченко // Вестник Омского университета. Серия: Психология, 2018. - № 2. - С. 38–46. Режим доступа: <https://doi.org/10.25513/2410-6364.2018.2.38-46> (дата обращения 18.02.2020)

³ Bernard M. The Social-Emotional Wellbeing Surveys [Электронный ресурс] / M. Bernard. – Victoria, 2003. Режим доступа: https://www.acer.org/files/SEW-Info_Doc-Background.pdf (дата обращения 18.02.2020)

patologiyalar: tug'ma yoki orttirilgan surunkali kasalliklar, fiziologik funksiyalarni yo'qotish, yolg'izlik, ijtimoiy muvaffaqiyatsizlik, o'zaro javobsiz his-tuyg'ular natijasida yuzaga kelgan depressiv holatlar, alkogol va narkotik moddalar qaramligi, shaxs buzilishlari va xarakter aktsentuatsiyalari) hamda biografik omillar (o'tgan hayotda suitsidal fikrlar, niyatlar yoki urinishlar mavjudligi, noan'anaviy jinsiy orientatsiya, qarindoshlar, do'stlar yoki boshqa muhim shaxslarning o'z joniga qasd qilish bilan bog'liq tajribasi) kabi omillar mavjud.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra¹, o'g'il bolalar qiz bolalarga qaraganda 3-4 baravar ko'proq o'z joniga qasd qiladi. Biroq, qiz bolalar o'z joniga qasd qilishga bo'lgan urinishlarni uch baravar ko'proq sodir etadilar. Aksariyat hollarda, bu urinishlar demonstrativ xarakterga ega bo'lib, shu sababli oxiriga yetkazilmaydi. Shunday qilib, statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, autodestruktiv, jumladan suitsidal xulq-atvorning yuzaga kelishi va rivojlanishining asosiy prediktorlari sifatida jinsiy mansublik hamda yoshga xos o'ziga xosliklar namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, suiqasdga moyillikning muhim prediktorlaridan biri bo'lmish asab-ruhiy zo'riqishda yosh va jinsga oid farqlar mavjudligini aniqlash masalasi hanuz yetarlicha o'rganilmagan.

Aynan shu sababli o'smirlik davri autodestruktiv xulq-atvorning oldini olish bo'yicha faol profilaktik chora-tadbirlarni boshlash uchun muhim yosh davri hisoblanadi. Agar bolalikda bunday xatti-harakatlar ko'proq tasodifiy yoki kattalarning xulq-atvoriga javoban yuzaga keldigan bo'lsa, o'smirlik yoshidan boshlab ular yanada ongli va maqsadga yo'naltirilgan tus oladi.

Tahlil va natijalar.

O'smirlik yoshining chegaralari turlicha talqin qilinadi. L.S. Vygotskiy «O'smir pedologiyasi» asarida ushbu davrni 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan pyбepтat davri deb belgilab, uni o'tish davri deb ataydi². Uning ta'kidlashicha, agar 13 yoshdagi inqirozgacha inson hali bola bo'lsa, 17 yoshdagi inqirozdan keyin u allaqachon kattalikka yo'nalgan shaxsga aylanadi. Mazkur fikr

ilmiy nuqtai nazardan o'smirlik yoshining chegaralarini aniqlash muammosi bilan bog'liq bo'lib, bu masala psixologiya, pedagogika va fiziologiya fanlarida keng muhokama qilinadi. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, 13 yoshgacha bo'lgan davr bolalikning davomiy bosqichi bo'lib, unda bola hali ko'proq kattalarga bog'liq bo'ladi. 17 yoshdan keyingi davr esa shaxsning kattalik sari yo'nalishi bosqichiga o'tadi, ya'ni individuallashtirish, ijtimoiy mustaqillik va hayotiy qadriyatlarining shakllanishi kuzatiladi. Shuningdek, Vygotskiy o'smirlik inqirozi tushunchasini ilgari suradi. Unga ko'ra, 13 yoshdagi inqiroz bolaning o'zini anglashidagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lsa, 17 yoshdagi inqiroz esa shaxsiy identifikatsiya va hayotiy yo'nalishni aniqlash bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli, bu davrda psixologik va pedagogik yondashuvlar juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Vygotskiyning ushbu qarashlari zamonaviy psixologik tadqiqotlarda ham muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq, hozirgi kunda o'smirlik yoshining chegaralari madaniy, ijtimoiy va biologik omillarga qarab turlicha talqin qilinadi. Masalan, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) o'smirlik yoshini 10-19 yosh oralig'ida deb belgilaydi. Shu bois, Vygotskiyning yondashuvi tarixiy jihatdan muhim bo'lsa-da, zamonaviy tadqiqotlarda bu yosh oralig'ining biroz kengroq qamrab olinishi kuzatiladi.

E. Erikson³ o'smirlik davrini 12-13 yoshdan taxminan 19-20 yoshgacha bo'lgan muhim psixosotsial rivojlanish bosqichi deb hisoblaydi. Unga ko'ra, ushbu davr «identifikatsiya inqirozi» bilan bog'liq bo'lib, shaxs o'zini anglash, jamiyatdagi o'rnini topish va shaxsiy qadriyatlarini shakllantirish jarayonini boshdan kechiradi. Olimning nazariyasi shuni ko'rsatadiki, ushbu inqirozni muvaffaqiyatli yengib o'tishning asosi bolalikda shakllanadi. Agar bola bolalik davrida psixologik barqarorlikka, o'ziga bo'lgan ishonchga ega bo'lsa, o'smirlik yoshida identifikatsiya jarayonini muvaffaqiyatli o'tkazish ehtimoli yuqori bo'ladi. Eriksonning fikriga ko'ra, ushbu inqirozni samarali yengib o'tish shaxsning muayyan «sodiqlik» (vernost) sifatini shakllantirishiga olib keladi. Bu sodiqlik o'ziga bo'lgan ishonch, o'smir tomonidan qabul qilingan axloqiy tamoyillar va

¹ <https://www.apa.org/pubs/databases/psycinfo>.

² Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Детская психология / Л.С. Выготский; под ред. Д. Б. Эльконина. - М.: Педагогика, 1984. - 432 с.

³ Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and crisis. New York: W. W. Norton & Company.

mafkuraviy qadriyatlarga sodiqlik kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Aks holda, identifikatsiya inqirozi muvaffaqiyatsiz kechsa, shaxsda o'z o'rnini topa olmaslik, shubha va ijtimoiy ajralib qolish hisi yuzaga kelishi mumkin. Tadqiqotchining yondashuvi yoshlar bilan ishlashda, ularning psixologik barqarorligini ta'minlash va ijtimoiy moslashuviga ko'maklashish jarayonlarida muhim nazariy asos hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslanib, 14 yoshdan 17 yoshgacha bo'lgan davr autodestruktiv xulq-atvorning profilaktikasi nuqtai nazaridan eng muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davr katta o'smirlik yoki yuqori maktab yoshi deb atalib, shaxsning identifikatsiyasi shakllanadigan, hayotiy qadriyatlari va kelajak yo'nalishlari aniqlanadigan muhim psixologik bosqichdir.

Aynan shu yosh oralig'ida o'smirlar shaxsiy mustaqillikka intiladilar, o'z-o'zini anglash jarayonini chuqurlashtiradilar va ijtimoiy ta'sirlarga sezgir bo'ladilar. Shu sababli, ushbu bosqichda autodestruktiv xatti-harakatlarning oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik choralar o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Profilaktika strategiyalari emotsional barqarorlikni rivojlantirish, stressga qarshi kurashish ko'nikmalarini shakllantirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash va hayotga bo'lgan motivatsiyani oshirish kabi yo'nalishlarni o'z ichiga olishi lozim.

Shuningdek, bu yoshda o'quvchilar bilan ishlashda Eriksonning identifikatsiya inqirozi hamda Vygotskiyning o'tish davri nazariyalari asosida yondashish muhimdir. Ya'ni, o'smirlikdagi autodestruktiv xulq-atvor nafaqat tashqi muhit ta'siri, balki shaxsiy identifikatsiya inqirozi va psixosotsial rivojlanish jarayoni bilan ham uzviy bog'liq.

O'smirlik davri — inson hayotidagi eng muhim va tanqidiy davrlarning biri bo'lib, aynan shu davrda shaxs eng zaif holatda bo'ladi. U endi bola emas, lekin hali kattalar dunyosiga to'liq moslashmagan, bu esa o'zini anglash va o'z o'rnini tushunishda ikkilikka olib keladi. Shu bilan birga, o'smir o'zini allaqachon kattalarga teng deb his qiladi, ammo uning ota-onalari va o'qituvchilari uni shunday qabul qilishga tayyor emas, bu esa ko'pincha o'zining jismoniy noso-

zligini sezish hisini keltirib chiqaradi¹. Ushbu davrda yuzaga kelayotgan fiziologik jarayonlar o'smirning emotsional tarangligini, impulsivligini va muvozanatsizligini oshiradi². Gormonal o'zgarishlar ijtimoiy o'zgarishlar bilan birgalikda ro'y beradi va ijtimoiy o'zgarishlar o'sib borayotgan qizlar va yigitlarning moslashish qobiliyatidan ancha tez amalga oshadi³. Bularning barchasi o'smir tomonidan qattiq sezilib, psixoemotsional holatning barqarorsizligi, nervruhiy taranglikning ortishi, depressiyalarni keltirib chiqarishi mumkin — bu holatlar tez-tez yuz beradi. Natijada, o'smirning psixologik xavf omili ortadi va bu o'z navbatida suiqasd xulq-atvorining turli shakllarining (suiqasdgga oid fikrlar, urinishlar va o'z joniga qasd qilish holatlari) namoyon bo'lish ehtimolini oshiradi.

Xulosa va takliflar.

O'smirlik davri inson hayotidagi eng muhim va tanqidiy bosqichlardan biri hisoblanadi. Ushbu davrda shaxsning psixologik va fiziologik rivojlanishi amalga oshadi, bunda o'zini anglash, o'z o'rnini topish va ijtimoiy moslashish jarayonlari muhim o'rin tutadi. O'smirlik davrida autodestruktiv xulq-atvorning yuzaga kelishi ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida biologik, psixologik, ijtimoiy va ekologik faktorlar mavjud. O'smirlar orasida o'z-o'ziga zarar yetkazish xulq-atvorining ko'payishi, ayniqsa, so'nggi yillarda ijtimoiy tarmoqlarda «o'lim guruhleri» kabi xavfli tashabbuslarning tarqalishi bilan bog'liq. Biroq, bu faqat bitta omil bo'lib, boshqa ko'plab omillar ham mavjud. Erkaklar va ayollarda o'z joniga qasd qilish holatlarining ko'payishi, ularning motivlari va xatti-harakatlarining shakllanishi turlicha bo'lishi mumkin. O'smirlik davrida o'z-o'ziga zarar yetkazish hola-

¹ Есауленко И.Э. Профилактика психотравмирующих стрессовых расстройств, расстройств адаптации и меры противодействия суицидальных тенденций среди молодежи / И.Э. Есауленко, Е.А. Семенова // Системный анализ и управление в биомедицинских системах, 2014. - Т.13. - № 2. - С. 453–462.

² Психопатология детского возраста. Хрестоматия. / Под ред. А.Ю. Егорова. – СПб.: Издательство «Дидактика Плюс», 2002. - 368 с.

³ Авдеевская (Белинская) Е.П. Особенности социализации подростка в условиях быстрых социальных изменений / Е.П. Авдеевская (Белинская), С.А. Баклушинский // Ценностно-нормативные ориентации старшеклассника. Труды по социологии образования. М., 1995. - Том III. - Выпуск IV. - С. 118-132.

tlari ko'pincha nafaqat tashqi muhitning ta'siri, balki shaxsning ichki kurashlari, identifikatsiya inqirozi va o'z-o'zini anglash jarayonlariga ham bog'liq. Ijtimoiy, tibbiy-psixologik va biografik omillar, masalan, oilaviy holat, moddiy qiyinchiliklar, ruhiy yoki jismoniy kasalliklar, depressiv holatlar, stress, o'z-o'zini anglashdagi muammolar va jinsiy identifikatsiya ham o'z-o'ziga zarar yetkazish holatlarini oshiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'smirlik davridagi autoagressiv xulq-atvorni oldini olish uchun quyidagilar **tavsiya qilinadi**:

1) emosional barqarorlikni rivojlantirish – stressga qarshi kurashish ko'nikmalarini o'rgatish;

2) ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini mustahkamlash – ota-onalar, o'qituvchilar va do'stlar bilan ishonchli munosabatlar;

3) hayotga bo'lgan motivatsiyani oshirish – maqsadli faoliyat va ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish.

4) psixologik maslahat xizmatlari – o'smirlarga professional yordam ko'rsatish.

Shunday qilib, o'smirlik davrida autodestruktiv xatti-harakatlarning oldini olish uchun muhim profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Bu jarayonlar o'smirlarning ruhiy salomatligini saqlash, ularning ijtimoiy moslashuvini qo'llab-quvvatlash va hayotga bo'lgan motivatsiyasini oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Profilaktik yondashuvlar, o'smirlar orasida psixologik barqarorlikni ta'minlash va ijtimoiy moslashuvni osonlashtirishga xizmat qiladi, bu esa ularning ruhiy rivojlanishini ijobiy tomonga yo'naltiradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Хиллман Дж. Самоубийство и душа / Дж. Хиллман. – М.: Когито-Центр, 2004. – 272 с.
2. Фурманов И.А. Личностные особенности и переживание насилия со стороны сверстников как факторы суицидального риска у подростков / И.А. Фурманов, В.Е. Купченко // Вестник Омского университета. Серия: Психология, 2018. – № 2. – С. 38–46.
3. Bernard M. The Social-Emotional Wellbeing Surveys / M. Bernard. – Victoria, 200.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Детская психология / Л.С. Выготский; под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
5. Есауленко И.Э. Профилактика психотравмирующих стрессовых расстройств, расстройств адаптации и меры противодействия суицидальных тенденций среди молодежи / И. Э. Есауленко, Е. А. Семенова // Системный анализ и управление в биомедицинских системах, 2014. – Т.13. – № 2. – С. 453–462.
6. Психопатология детского возраста. Хрестоматия. / Под ред. А. Ю. Егорова. – СПб.: Издательство «Дидактика Плюс», 2002. – 368 с.
7. Авдеевская (Белинская) Е.П. Особенности социализации подростка в условиях быстрых социальных изменений / Е.П. Авдеевская (Белинская), С.А. Баклушинский // Ценностно-нормативные ориентации старшеклассника. Труды по социологии образования. М., 1995. – Том III. – Выпуск IV. – С. 118–132.